

Figuur 1. Rijksbouwmeester Floris Alkemade. Bron: Rijksoverheid, foto Arenda Oomen.

Nederland op een kantelpunt: interview met Floris Alkemade over zijn periode 2015-2021 als rijksbouwmeester

Leo Oorschot, 02-02-2021

De architect en stedenbouwer Floris Alkemade begon september 2015 en beëindigt september 2021 als rijksbouwmeester zijn termijn. Het was een turbulente periode die begon met de naweeën van de financiële crisis van 2008-2014 met ver doorgevoerde bezuinigingen door het rijk en een winterslaap voor de bouwsector en eindigde met Covid-19 crisis, astronomische woningnood en belofte om groen te investeren. Een periode die ook samenviel met de neoliberale kabinetten Rutte en decentralisatie van rijksbeleid naar gemeenten. Samen met het College van Rijkadviseurs gaf Alkemade gevraagd en ongevraagd advies over architectuur en ruimtelijke ontwikkeling in Nederland. Nog veel meer dan zijn voorgangers stelde hij maatschappelijke thema's aan de orde. Het woningvraagstuk, energietransitie, klimaatadaptatie, mobiliteitstransitie, zorgtransitie, migratie, landbouwtransitie werden in samenhang gebracht en verbeeld. Op 20 januari sprak het team van 1M Homes initiative van de TU Delft met de rijksbouwmeester.

VAN CRISIS TOT CRISIS: 2015 - 2021

In uw periode heeft u veel interessante maatschappelijk thema's aan de orde gesteld. Elk jaar een andere prijsvraag met een ander thema: A home away from home. Brood en Spelen - nieuwe perspectieven voor het platteland. Who cares – community of practice. Panorama Lokaal. Welke prijsvragen had je nog graag willen organiseren?

Naast de andere taken als rijksbouwmeester en het College voor Rijksadviseurs hebben we het agenderend ontwerpend onderzoek in prijsvraagvorm toegevoegd. De ontwerpkracht gekoppeld aan belangrijke maatschappelijk thema's. Op dit moment staat flexwonen voor ons centraal. Nieuwe circulaire en biobased productietechnieken worden toegepast voor snel inzetbare en flexibele woningen voor doelgroepen die normaal gesproken geen kans meer hebben op de woningmarkt. Ontwerpers en producten van deze flexwoningen denken gezamenlijk na de mogelijkheden die er zijn om hier een nieuwe bouwcultuur toe te voegen aan de bestaande. Dit ontwerpend onderzoek loopt nu op volle kracht en hoop ik nog een stap verder te brengen voor september 2021. Een ander ontwerpend onderzoeksthema dat we nog hadden willen aanpakken is het vraagstuk over de openbare ruimte die het autogebruik inneemt in onze steden. Bij het flexwonen en verdichtingsonderzoek van steden en onze bebouwde ruimte in het algemeen zijn parkeerplaatsen en infrastructuur voor auto's centraal komen te staan omdat ze zo ontzagwekkend veel ruimte innemen. Als we dat efficiënter weten in te richten komt er veel ruimte beschikbaar die ondermeer gebruikt kan worden voor woningbouw, de aanleg van tuinen of van betere publieke ruimtes om zo mee biodiversiteit te brengen en klimaatadaptatie maatregelen te kunnen toepassen.

Wat heb je geleerd en wat heb je zien veranderen in de periode tussen 2015 en 2020.

De laatste decennia heeft een doorgeschoten marktdenken de zeggingskracht van de professie van onze beroepsgroep doen eroderen. Vaak wordt de architect slechts nog gevraagd om de omgevingsvergunning te verkrijgen, voor de gevel om welstand over de streep te trekken. Daar is nu langzaam weer verandering in aan het komen. Er is een groeiend bewustzijn voor de belangrijke rol van het ontwerp bij een heel scala aan sociaal-maatschappelijk problemen zoals verandering in het klimaat of inclusieve stad, juist het soort vragen die het creatief en integraal nadenken over langere tijdsperioden vraagt. Niet meer het korte termijn denken en het snel scoren zoals dat kenmerkend is geworden in de politiek of bij marktpartijen die snel rendement op hun investeringen willen. Bij veel architecten – we zijn toch de specialisten in verandering – is het bewustzijn over een eigen taak en het nemen van meer verantwoordelijkheid nu veel sterker aanwezig dan in het verleden. Onderwerpen zoals circulair en binnenstedelijk bouwen, flexwoningen, biobased bouwen etc. zijn bij uitstek relevante ontwerp vragen geworden waar de politiek en de markt nog geen goed idee hebben welke kant op het op kan gaan, de ontwerpers zijn nu meer dan ooit aan zet.

Figuur 2. Pitfield Street, Hackney Londen. De architecten Waugh Thistleton combineren CLT-techniek met renovatie van een bioscoop en uitbreiding met woningen. Verdichten en renovatie in een stedelijke omgeving met CLT-houtbouwtechniek biedt veel mogelijkheden voor steden. Bron: <https://waughthistleton.com/> foto: Lewis Khan.

Wat moet de rol van de rijksbouwmeester zijn?

De rijksbouwmeester moet vooral zijn eigen tijd kennen en doorgronden, mee de richting bepalen. Er is natuurlijk de rol van het bewaken van de architectonische kwaliteit van het Rijksvastgoed en de rol als voorzitter van het College van Rijksadviseurs maar hij/zij moet echt een kind van de eigen tijd zijn en problemen van nu adresseren. Maatschappelijk thema's verbinden aan de ontwerpkraft van architecten, landschap ontwerpers en stedenbouwers. Gericht ontwerpend onderzoek is belangrijk om zo als rijksbouwmeester het maatschappelijk bewustzijn van architecten te vergroten, hun boegbeeld te zijn en door de relevante thema's te verbinden al onderzoekend op nieuwe wegen te komen. Op het scherpst van de snede aan een zich voortdurend vernieuwende bouwcultuur te werken, niet teleurgesteld in de eigen tijd te zijn.

Wat moet de rol van een Ministerie van Ruimte en minister zijn?

Net zoals het ministerie van financiën over de financiën gaat zou een ministerie van ruimte tussen ministeries en belanghebbenden moeten bemiddelen over het ruimtegebruik. Ruimte is schaars en kent vele claims en eigenaren. Er is ruimte en afstemming nodig voor de energietransitie, landbouwtransitie, natuur, water, woningbouw, klimaatadaptatie, etc. Juist de bemiddeling tussen alle eigenaren en de integratie van alle ruimteclaims zou een ministeriële taak kunnen zijn en meerwaarde brengen.

Figuur 3. Den Haag CID, met een mix van verplaatsen van functies (de prostitutiezone verdwijnt uit de Rivierenbuurt en gaat naar de Binckhorst), optoppen van woningen en nieuwbouw van hout vindt men ruimte in de bestaande stad. Bijvoorbeeld De Pletterijstraat in Haagse Rivierenbuurt. Bron: inspiratie document central innovation district (2020) De Zwarte Hond.

Wat is er nodig om de ambities van Panorama Nederland te realiseren?

Het samenhangende ruimtelijke toekomstverhaal goed vertellen is nodig, tonen hoeveel kwaliteitswinst de noodzakelijke veranderingen met zich mee gaan brengen, met mooie voorbeeldprojecten. Met lezingen, debatten en essays wordt het verhaal verteld, met prijsvragen de ontwerpkracht ingezet om ook nadrukkelijk de bijbehorende maatschappelijke thema's op de agenda te zetten. Een goed en samenhangend verhaal staat tegenover de baaierd aan versnipperende deelbelangen die het integraal denken over maatschappelijke thema's stelselmatig frustreert. Zoals ik ook in mijn essay De Toekomst Van Nederland stel: het verhaal maakt de wereld, niet andersom.

Wat kan de TU Delft en onderwijsinstellingen daaraan bijdragen?

Maatschappelijke thema's en ontwerpkracht in samenhang te brengen en in te zetten. En dat gekoppeld aan gedegen wetenschappelijk onderzoek. De kruisbestuiving tussen kennis en verbeeldingskracht.

Welk advies zou je willen meegeven aan het nieuwe College van Rijksadviseurs?

Ik zou vragen om de sterke koppeling tussen ontwerpend onderzoek en maatschappelijke vragen vast te blijven houden. Blijf een kind van je eigen tijd en bepaal en onderzoek de richting waarin de bouwcultuur zich zou moeten begeven. Stel je niet nederig op.

STAD VERSUS LAND / COVID-19

Sinds Covid-19 zijn er erg veel mensen getroffen. Over de oorzaken en de manier van verspreiden zijn nog tal van studies gaande. Wel is helder dat bij de verspreiding van zoönotische virussen onze geglobaliseerde leefwijze en klimaatverandering een belangrijke rol spelen. Internationale reisbewegingen, de wereldwijde en vergaande verstedelijking, vreemde insecten en dieren die zich verplaatsen omdat hun habitat is vernietigd of het klimaat is veranderd. Veel mensen verlaten de stad voor het platteland. De grote vraag is of dit door Covid-19 komt of de onbetaalbaarheid van woningen in steden. Welke invloed heeft Covid-19 op de ruimtelijke ontwikkeling van stad en landschap?

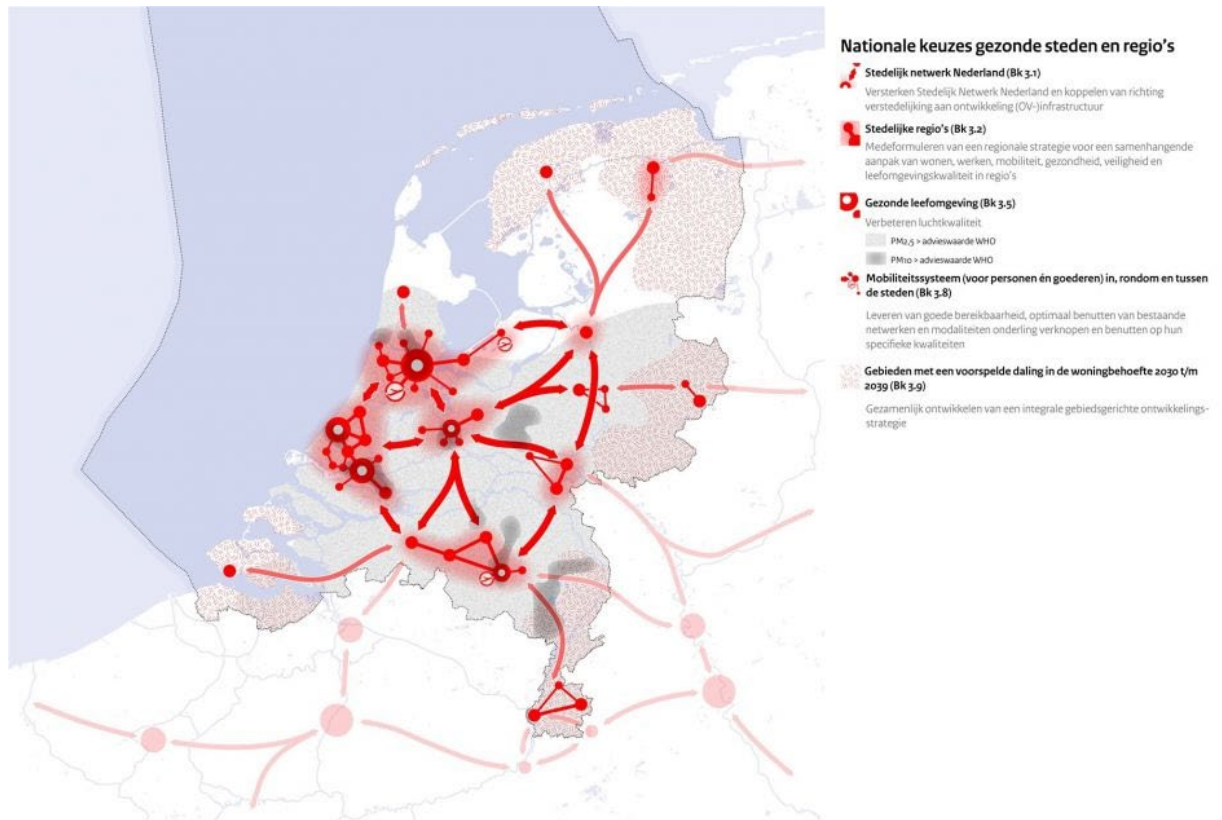
Invloed kan vrij groot zijn. Hoewel het nog niet is te overzien en mensen ook altijd weer een groot vermogen hebben alles weer snel te vergeten als het eenmaal achter de rug is. In de ruimtelijke ontwikkeling is er altijd al sprake van langjarige golfbewegingen. De stad was niet altijd aantrekkelijk, bijvoorbeeld in de jaren tachtig was de binnenstad van Amsterdam er slecht aan toe. Maar in de afgelopen decennia bloeiden steden op en werden het kostbare plekken om te wonen. Wel belangrijk te beseffen dat de groei in onze grote steden vooral door buitenlandse migratie komt en door de enorme toename van 1-persoons huishoudens.

Als gevolg van Covid-19 is de migratie grotendeels stilgevallen en neemt vooral daardoor het aantal inwoners van Amsterdam af. Maar ook veel Amsterdammers hebben het afgelopen jaar de stad verlaten. Maar dat was voor Covid ook al zo en heeft meer met de betaalbaarheid en het gebrek aan woonruimte voor gezinnen te maken. Maar toch zou het kunnen zijn dat er een blijvend effect van de Covid-19 periode is en dat meer mensen ervoor kiezen minder op hun werkadres aanwezig te zijn en bijgevolg verder weg kunnen gaan wonen waar de huizen groter en goedkoper zijn en de directe omgeving groener. Er worden veel problemen in één klap opgelost als we ervoor kiezen om met zijn allen minder te gaan reizen.

Moeten we wel geld uitgeven nieuwbouw in krimpgebieden? In het boek: *Groei & Krimp. Waar moeten we bouwen – en waar vooral niet?* Van de economen Teulings, Vermeulen, Marlet en De Groot wordt voorgerekend dat nieuwbouw van woningen in krimpgebieden contraproductief is.

Dat is een te grove stelling. Er zijn grote verschillen tussen verschillende krimpgebieden. De mate van voorzieningen en mobiliteit is daarbij cruciaal. Economen kijken vooral vanuit het perspectief van opbrengsten en uitgaven. In sommige delen ontbreken voorzieningen en verbindingen. Jongeren trekken daar weg, dat is begrijpelijk. Maar soms trekken jongeren ook noodgedwongen uit krimpgebieden weg omdat er voor hen geen betaalbare woningen te vinden zijn terwijl ze er dolgraag zouden blijven. Ook zie je dat er nu krimpgebieden uit Groei

& Krimp zijn die juist nu weer populair zijn om te gaan wonen. Veel Amsterdammers met of zonder een gezin zijn de dure toeristenstad zat of kunnen het zich niet veroorloven om er te blijven wonen en vinden nu deels noodgedwongen en deels uiterst gewenst een nieuwe plek buiten de grote steden om te wonen, zeker als de infrastructuur en voorzieningen op orde zijn. De dynamiek in steden en daarbuiten is complex en hangt van veel factoren af, waar men gaat wonen hangt daarmee samen. We moeten veel preciezer kijken naar de achterliggende oorzaken van de krimp die soms contra-intuïtief zijn.

Figuur 4. De stedelijke regio's zijn gekoppeld aan het netwerk van bestaand (OV)infrastructuur en vormen samen het Stedelijk Netwerk Nederland. De gearceerde hebben een voorspelde daling in de woningbehoefte. Bron: Nationale Omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. September 2020.

Is de scheiding stad – land nog relevant in deze tijd nu het Stedelijk Netwerk Nederland is gepostuleerd in de NOVI? Bij Panorama Lokaal was de vraag gericht op stadsranden en de overgang stad naar land. Een scheiding stad en land wordt impliciet verondersteld. Maar het Stedelijk Netwerk Nederland is van bovenaf een uitgestrekt verstedelijkt landschap zonder scherper overgang.

Vlieg eens over Vlaanderen, dan zie je hoe een doorgaande verstedelijking eruitziet. Nederland heeft nog altijd prachtige open ruimten, ook binnen het netwerk van steden in midden Nederland. Het delta-landschap met de vele rivieren speelde een belangrijke rol in

het ontstaan van deze mooie open structuren. Cruciaal is wel dat we die nog open ruimtes, die nu van zoveel kanten tegelijk bedreigd worden, ook echt weten te beschermen.

Bij Panorama Lokaal werd de overgang stad en land gethematiseerd omdat hier de sleutel ligt voor de aanpak van zaken als klimaatadaptatie, biodiversiteit en hittestress. Juist hier zijn veel kwaliteiten voor zowel het bebouwde als het onbebouwde gebied te vinden.

Is de dichotomie 'verdichten in de stad' versus 'bijbouwen in het weiland' houdbaar? Zef Hemel aan de ene kant en Friso de Zeeuw / Peter Boelhouwer aan de andere kant houden dichotomie in stand, hoewel tegenwoordig in verzachte vorm. Yuppentorens voor Amsterdam versus betaalbare gestempelde gezinswoningen in de weilanden.

Ook hier is de tegenstelling veel te grof, het werkelijke speelveld is veel subtieler en ruimtelijk ook veel interessanter. De vraag is van welke intentie men uitgaat. Tegenstellingen zijn misschien minder groot. Belangrijk is dat mensen een keuze hebben waar ze kunnen wonen, ook een wooncarrière kunnen maken in de eigen woonomgeving. Dat kan de stad zijn, middelgrote stad of dorp. Belangrijk is wel dat we er mee ophouden om automatisch iedere vernieuwingsgolf stelselmatig buiten de bebouwde gebieden te willen bouwen. Het absorptievermogen van de bestaande stad voor extra woningbouw is enorm groot. Als we onze bestaande woonwijken gemiddeld met 10 à 15 % weten te verdichten, echt niet zo'n onmogelijke opgave, kunnen we al bijna een miljoen woningen kwijt. Bovendien kunnen we dan in diezelfde operatie ook onze bestaande woningen verduurzamen, onze openbare ruimtes opwaarderen en sociale problematieken als vereenzaming en sociale segregatie tegengaan. Op dit moment consumeren we in Nederland ruim 8 hectare open ruimte per dag, dat terwijl een circulaire vorm van landbouw niet minder maar meer ruimte nodig zal hebben. We hebben in Nederland vijf miljoen eengezinswoningen en twee miljoen gezinnen met kinderen. Laten we goed nadenken over hoe de hele keten in elkaar steekt, hoe de zorg en de demografie drastisch aan het veranderen zijn en van daaruit bedenken welke woontypologieën we nu moeten toevoegen om die keten op de juiste manier in beweging te krijgen.

Figuur 5. Proeftuin Erasmusveld Den Haag door BPD ontwikkelt staat gezond en duurzaam centraal. Woongebouwen zijn in een parkachtige omgeving gesitueerd. Bron: www.proeftuinerasmusveld.nl

INTEGRALE VERSUS SECTORALE AANPAK VAN PROBLEMEN BIJ DE TRANSFORMATIE VAN WOONWIJKEN

Het College van Rijksadviseurs pleit voor een lange termijn en integrale aanpak bij de transformatie van woonwijken. Meerdere problemen worden zo in samenhangen aangepakt; de circulaire economie, een klimaatneutrale wijk, klimaatadaptieve wijk met groen en oppervlakte water, biodiversiteit, inclusiviteit, betere afstemming bouwproductie op de vraag naar woningen etc. Terwijl politici en vastgoedwereld gebonden is aan return of investment en dus sectoraal en incidenteel iets aanpakken. Gewoonlijk gaat men dan, ingefluisterd door de bouwindustrie, voor snel stenen stapelen en vergeet men de rest. Ontbreekt het aan visie bij de politiek? Verkiezingsprogramma's van vrijwel alle partijen staan vol ambities. Wat gaat er dan mis?

Is de politiek wel in staat om integraal de problemen aan te pakken? Beleid is vaak sectoraal en budgetten worden door verschillende ministeries toegekend. En dat terwijl de aard van de vragen nu echt om nadenken over de veel langere termijn en om een werkelijk integrale aanpak vragen. Het risico is nu dat er een enorme focus en politieke druk op de woningbouw komt zonder daarin ook alle andere ruimteclaims mee in overweging te nemen. De oplossing in het ene domein vergroot dan de problemen in de andere domeinen. Kunnen we ons echt niet meer veroorloven.

Ontbreekt het aan visie bij projectontwikkelaars? AM, BPD en ook andere marktpartijen besteden veel aandacht aan klimaatneutraal, klimaatadaptief, inclusief, biodivers en circulair. Wat gaat er dan mis?

Die aandacht bij projectontwikkelaar is echt goed nieuws. Iedereen is aan zet nu we een heel andere bouwcultuur op moeten zetten. Waar het in mijn ogen nog mis gaat is wat ik al eerder noemde, dat vernieuwing en uitbreiding te vanzelfsprekend buiten de al bebouwde gebieden gezocht wordt. Logisch als je kijkt hoe lastig en complex binnenstedelijk bouwen is maar veel minder logisch als je de langere termijn en de hele keten in ogenschouw neemt. En laten we niet vergeten dat in de weilanden bouwen met alle stikstofproblematiek en andere procedures, met de aanleg van alle extra benodigde infra- en ander structuren als je alle kosten meeneemt helemaal niet zo vanzelfsprekend altijd sneller en goedkoper is. En stel dat er vanuit Europa of vanuit een nieuw kabinet een CO2 taks komt, dan is bouwen in hout in één klap goedkoper dan bouwen in beton. Met hout kun je prachtig prefabriceren, processen versnellen, boven op de bestaande stad bouwen. De omslag naar een fundamenteel andere bouwcultuur is hoe dan op handen. De geschiedenis leert dat degenen die dat tegen proberen te houden het onderspit zullen delven.

Is een integrale aanpak bij transformatie van wijken wel uitvoerbaar? Bij Panorama Lokaal werd duidelijk dat veel gemeenten en woningcorporaties niet de middelen hebben om een integrale aanpak bij de transformatie van wijken ter hand te nemen.

Coalities werken wel goed op wijksschaal, een wijkgerichte aanpak is adequaat om integraal de problemen aan te pakken. Vaak gaat het om een cultuur van overleg, bouwen etc. die men moet opbouwen in wijken dat tijd kost. De sectorale budgetten moeten in samenhang gebracht worden de maatschappelijke problemen te kunnen oplossen. Als je kosten wilt uitsparen is het noodzakelijk om de energietransitie – de woningen van het gas af – te koppelen aan de veranderende zorg en vergrijzing en aan het bieden van andere woontypologieën en het CO2 neutraal bouwen. Van een dergelijke integrale aanpak kunnen we nog heel veel plezier gaan beleven. Dat uit te stellen is een onverantwoorde manier van geldverspilling.

Figuur 6. Reuring in het CID Den Haag, in 2020 werd het Ontwerpstructuurvisie CID Den Haag ter visie gelegd. De structuurvisie werd door de Dienst Stedelijke Ontwikkeling, De Zwarte Hond en Witteveen + Bos ontwikkeld. De 'Inspraak- en participatieverordening gemeente Den Haag 2012' was leidend voor de gesprekken met de stad en had een informeel karakter naar de burgers. Bron: inspiratie document central innovation district (2020) De Zwarte Hond.

Stellen wel de juiste prioriteiten bij onze aanpak? Welke thema uit de prijsvraag Panorama Lokaal is belangrijker dan de ander: stad en land verbinden, van monocultuur naar diversiteit, een passende en betaalbare woning voor iedereen, nieuwe woonvormen, passen bij nieuwe woonwensen, meer biodiversiteit en natuurbeleving, bouwen aan sociale structuren, meer tijd voor elkaar, nieuwe energie of water als verbindende factor?

Zoals ik al betoogde ligt de essentie in het combineren in plaats van prioriteren, het een wint aan waarde als het andere meegenomen wordt. Volgens Ken Livingston, oud burgemeester van Londen, gaat het om de prestaties die je als stad juist op al deze terreinen vraagt en is het aan de initiatiefnemers om aan te tonen met welke strategie die doelstellingen worden bereikt. De stad moet aangeven 'wat' men wil en de bouwende partijen 'hoe' ze dat kunnen doen. Laat de intelligentie en kracht van de markt maar zelf

aan het woord, dat kan door slim te combineren en vanuit verrassende coalities oplossingen te bedenken. Panorama Lokaal richt zich dan ook op juist dat soort oplossingen.

‘Woningnood is grotendeels op te lossen binnen de stad’ betoogde je bij de corona talks van Vastgoedmarkt van juli 2020. Maar is de woning- of woonruimteverdeling wel rechtvaardig? De ene helft van de bewoners in de stad heeft een te grote woning (koop met hypotheekrente aftrek of sociale huur met individuele huursubsidie) en de andere helft van de bewoners heeft geen en wordt uitgebuit door huisjesmelkers.

De verdeling is het gevolg van beleid dat in gang is gezet in het verleden. Zoals ik al zei zijn er vijf miljoen gezinswoningen en maar twee miljoen gezinnen. Ook oudere mensen willen vaak wel verhuizen maar dan liefst in de eigen buurt en zeker niet voor hogere kosten een keuze die ze bijna nooit hebben. Dan blijft men maar wonen, ook al is de partner overleden, het huis te groot, de tuin te lastig om nog goed te onderhouden. Het is daarom belangrijk dat men de hele keten moet overzien en de juiste woningtypen moet bouwen voor de vraag die er lokaal is.

Bouwen we tegenwoordig wel voor de bewoners in de stad? In Amsterdam verlaten veel inwoners de stad (binnenlandse migratie) terwijl de groei er is met een buitenlandse migratie. Ook in Den Haag vertrekt de middenklasse uit de stad.

Amsterdam, ook voor de Covid-19 crisis, verliest zo’n 10.000 Amsterdammers per jaar die noodgedwongen naar randgemeentes trekken. Dat is een grotere krimp dan alle krimpgemeentes van Nederland bij elkaar. Van de grote steden kent alleen Utrecht nog een binnenlandse groei. Noord-Brabant groeit als kool, ook door buitenlandse migratie. Zeker in een stad als Amsterdam bepalen grote buitenlandse holdings steeds meer de dynamiek op de woningmarkt.

Is de woonopgave wel adequaat gesteld? Er moeten 7,8 miljoen woningen worden getransformeerd en 1 miljoen bijgebouwd. Echter verandering in de wooncultuur (individualisering) wordt niet gezien door overheid en marktpartijen.

Het gaat om het doordenken van de keten en de effecten van veranderende demografie, zorgvraag, vereenzaming, vergrijzing, individualisering en buitenlandse migratie. We groeien toe naar 40% eenpersoonshuishoudens, het is tijd om veel beter na te denken over het toevoegen van andere woontypologieën, het kansen bieden aan de onderkant van de woningmarkt, voor de middengroepen die de stad uit worden gedwongen. Nu zeggen dat er zo’n woningnood is en dat we dus nu snel een miljoen woningen buiten de stad moeten bouwen, is gevaarlijk kortzichtig.

Is participatie de belemmering voor een integrale aanpak bij de transformatie van de stad? Om integrale ambities te realiseren kiest men nu voor sloop-nieuwbouw en niet voor renovatie van bestaande woongebouwen. Zo omzeilt men het participatieproces dat nodig volgens de Omgevingswet. In lege woningen komen bewoners met tijdelijke

contracten en tenslotte sloop men alles en bouwt men voor de 'nieuwe bewoner'. Heiligt het doel (integraal de ambities aanpakken zoals de energietransitie) de middelen (sloop-nieuwbouw en verdwijnen van oorspronkelijke bewoners).

Welk schaalniveau spreken we? Een deel van de energietransitie zal bijvoorbeeld moeten liggen in het aanleggen van warmtenetten in dicht bebouwde steden, een echte centraal gestuurde overheidstaak. Uiteraard zijn participatieprocessen essentieel, zeker als je de kracht van coalities in wilt zetten maar je moet wel een heel duidelijk speelveld bepalen. Niet omdat je niet in participatie gelooft maar wel vanuit het besef dat er ook zaken zijn van een andere schaal en orde waarvoor we de sturende overheid en de politiek hebben uitgevonden.

Is de wijkgedachte terug? In het boek *Neighbourhoods for the Future. A Plea for a Social and Ecological Urbanism* pleiten de onderzoekers Hajer, Plezer, Van den Hurk, Ten Dam en Buitelaar voor een integrale wijkaanpak in plaats van gebiedsontwikkeling. In hun ogen is de wijk, de ecologie daarvan, de aangewezen schaal voor verandering en toekomst.

De wijk is een schaalniveau dat zich goed leent voor transformatie, voor het nadenken over de kracht van gemeenschappen, van de openbare ruimte, de woonopgave, etc. Maar het zal uiteraard samenhangen met de inzichten zoals bijvoorbeeld het circulair en landschapsinclusief maken van onze voedselproductie waarvoor we meer ruimte nodig zullen gaan hebben. Het mooie van al die ruimtelijke samenhangen is dat met de inzet van de juiste ontwerp- en verbeeldingskracht er op alle terreinen zich prachtige perspectieven openen. Omarm de complexiteit.

Figuur 7. Merwedekanaalzone is ontwikkeld volgens het principe van de gezonde stad. Een groen-blauw raamwerk geeft de wijk een duurzaam kader waarbinnen de gebouwen kunnen worden ontwikkeld. Bron: www.okra.nl